

UOT 82.0; 82-94

XVI ƏSR MÜHACİR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ ARIFININ HƏYAT VƏ
YARADICILIĞI TƏZKİRƏLƏRDƏ

V.A.MUSALI

Bakı Dövlət Universiteti
tezkireshinas@gmail.com

Fəthullah Arifi XVI əsrdə Osmanlı ölkəsinə mühacirət etmiş azərbaycanlı şairlərdəndir. Arifi Sultan Süleyman tərəfindən saray Şahnaməçisi təyin edilmiş və «Şahname-yi Al-i Osman» adlı əsərini qələmə almışdır. Osmanlı sarayında yetərincə hörmət qazanmış bu Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığı doğma vətəninə tədqiq olunmamışdır. Elə bu səbəbdən məqalədə Osmanlı təzkirələri əsasında Arifinin həyat və yaradıcılığını öyrənməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: mühacir, Azərbaycan, Arifi, şair, təzkirə

XVI əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər qələmə alınan Osmanlı təzkirələri də Azərbaycan ədəbiyyat tarixi və xüsusilə mühacirət ədəbiyyatını öyrənmək üçün çox önəmli qaynaqlardan hesab olunur. Çünki məhz bu təzkirələr vasitəsilə neçə-neçə azərbaycanlı şair haqqında məlumat əldə edirik. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə bir çox Azərbaycan şairi, rəssam və alimləri Türkiyə torpaqlarına köçmüşdü. Bunların bir hissəsi öz ölkələrində baş verən siyasi hadisələrlə razılaşa bilmədiklərindən vətənlərini tərk edir, bir hissəsi isə zorla köçməyə məcbur edilirdi. XV əsrdə Hamidi, XVI əsrdə Süruri, Şahi, Həbib, Xəlil, Matəmi, Arifi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Səhəbi, Pənəhi, Hafiz, Xəlifə, Əsiri, Mir Qədri kimi şairlər Türkiyəyə köçüb, yaradıcılıqlarının müəyyən dövrünü orada davam etdirmişlər (4, 46). Bu sənətkarların çoxu böyük hörmət qazanmış, yeni mühitin diqqətini cəlb etmiş və Osmanlı ədəbiyyatına təsir göstərmişlər.

Akademik H.Araslı XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan şair, rəssam və alimlərinin Türkiyəyə köçdüyünü yazır və bu cəhətə xüsusi olaraq toxunur: "...həmin şair, rəssam və alimlər bu mühitdə o qədər hörmət qazanmışlar ki, həmişə saraylarda şahnamələr yazmaq «əcəm» adlanan bu sənətkarlara tapşırılmış, bu da yerli şairlərin həsədinə səbəb olmuşdur" (4, 47).

Azərbaycanlı mühacirlərin Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında oynadığı rol haqqında dövrün şüəra təzkirələrindən gərəkli məlumatları almaq mümkündür. Belə ki, apardığımız araşdırmalar nəticəsində Osmanlı təzkirələrində 60 nəfərə yaxın Azərbaycan şair haqqında məlumat verildiyi

məlum olmuşdur. Bu şairlərdən iyirmi doqquzu Azərbaycanda tədqiq olunmamışdır (17, 98).

Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Osmanlı sultanları bu şəxslərə himayə göstərmişlər. Səhinin yazdığına görə, II Məhəmməd “Əcəmdən mərifətli kimsələri aratır, buldurur və qorur, gözətirdi” (19, 44).

Tanınmış Türk təzkirəşünası Prof. Dr. Mustafa İsen Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinə töhfəsini bu şəkildə ifadə edir: “Doğu ve Batı Türkçesi arasında kültür elçiliği görevi üstlenerek, hem bu iki edebi lehçeyi birbirine yaklaştıran, hem de arada kopukluklar olmasına engel olan bu kahramanların rolunu takdir etmek lazım. Bir kısmı zorunlu olarak doğdukları toprakları terk ederek başka yerlerde yaşamak zorunda kalsalar bile onlar, kültür tarihimiz için son derece hayırlı hizmetler ifa etmişler, medeniyet mozayigimizi zenginleştirmişler” (13, 292).

Həyatı və yaradıcılığı doğma vətəninə, demək olar ki, öyrənilməmiş mühacir şairlərdən biri də Arifidir. Onun haqqında ilkin məlumatları XVI əsr Azərbaycan təzkirəçisi Əhdi Bağdadi və Osmanlı təzkirəçilərindən Aşiq Çələbi, Qınalızadə Həsən Çələbi və Mustafa Bəyani əsərlərindən əldə edirik. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Arifidən bəhs edən ilk müəllif İ.Hikmət olmuşdur. Bundan əlavə H.Araslı da “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində Arifinin sadəcə adını xatırlamışdır. Prof. A.Musayeva “XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnaməsi” adlı monoqrafiyasında Arifinin həyatı haqqında qısaca bilgi vermiş və şeirlərindən nümunələrə Əlyazmalar İnstitutundakı şeir toplularında rast gəldiyini qeyd etmişdir (18, 9). Türkiyədə isə Arifinin “Süleymannamə”si sənətşünaslıq baxımından öyrənilmişdir (1; 6). Bundan əlavə, şairin iki əsəri – “Süleymannamə”si (9) və “Futuhət-i cəmilə”si (10) dissertasiya səviyyəsində tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Həyatı. Arifi “Süleymannamə”sində Dərviş Çələbinin oğlu olduğunu qeyd edir. Atası Dərviş Çələbi Şeyx İbrahim Gülşəninin qızı ilə evlənmişdir. Arifi bu izdivacdən dünyaya gəlmişdir.

Arifinin həyatı haqqında qaynaqlarda rast gəldiyimiz məlumatlar müxtəlif və ziddiyyətlidir. Lakin buna baxmayaraq, onun həyatının başlıca məqamlarını üzə çıxarmaq üçün ixtiyarımızda müəyyən faktlar vardır. Təzkirəçilər əsl adının Fəthullah Çələbi, ədəbi təxəllüsünün isə Arifi və ya Arif olduğunu qeyd etmiş, atasının adını Dərviş Çələbi yazmışlar. Şair özü isə “Süleymannamə” məsnəvisində atasını Dərviş Məhəmməd adlandırmışdır. Anası isə məşhur Azərbaycan şairi və sufi öndəri Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəinin qızıdır.

Arifinin doğulduğu tarix və yer bəlli deyildir. Arifi və atası 1538-1547-ci illərdə Şirvan bəylərbəyisi olan Səfəvi şahzadəsi Əlqas mirzənin bir müddət xidmətində çalışmışlar. Belə ki, Qınalızadə və Bəyani onun atasının, Aşiq Çələbi və Mustafa Ali isə özünün Əlqas mirzənin nişançısı olduğunu qeyd etmişlər (7; 14). Arifinin atası “maarif sahibi olub, Əcəmin ziyalılarından” idi,

“hüsn-xətt sahəsində qadir və qaydasınca yarlıq (fərman) yazmaqda mahir” idi. Arifi özü də “divani xəttini gözəl yazırdı və inşa fənnində Əcəm sultanlarının qaydası üzrə yarlıq yazmaq qanunlarını mükəmməl dərəcədə bilirdi”. Lakin ata və oğul 1546-1547-ci illərdə Şirvanda baş verən iğtişaslardan dolayı buranı tərk edərək, İstanbula mühacirət etməli olmuşdular. Qeyd edək ki, həmin illərdə Əlqas mirzə böyük qardaşı I Şah Təhmasibə qarşı qiyam qaldırmış, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq, 1547-ci ildə Osmanlı sultanı Qanuni Süleymana sığınmışdı (11, 78-81). Dərviş Çələbi ilə Arifinin onunla birlikdə və ya ondan bir qədər öncə İstanbula gəlmələri haqqında məlumatlar vardır. T.Yazıcı «Mənaqib-i İbrahim Gülşəni» əsərinə əsasən, Mühyi Gülşəninin Əlqas mirzənin Osmanlı paytaxtına gəlişindən öncə, 1546-cı ildə İstanbulda Heydər Ağanın evində Arif Çələbini gördüyünü bildirir (22, 372). İstanbula gəldikdən sonra Dərviş Çələbi Səfəvi şahzadəsinin xidmətindən kənarlaşmışdır. Lakin buna baxmayaraq, 1549-cu ildə İraqi-Ərəbdə olan Əlqas mirzə Sultan Süleymana itaətsizlik etdiyi zaman sultan onu yola gətirmək üçün Arifinin atasını Əlqasın hüzuruna elçi olaraq göndərmişdi.

Bəzi müəlliflər heç bir əsas olmadan Arifini şirazlı kimi təqdim etmişlər (20, II, 1263). Halbuki bu iddia ədəbiyyat tariximizin ilkin qaynaqlarından olan təzkirələrdəki faktlarla üst-üstə düşmür. Təzkirəçilər nəinki Arifinin Şirazdan olduğunu qeyd etməmiş, hətta onun farsca şeirlər yazmasına baxmayaraq, bu dili çox da yüksək səviyyədə bilmədiyini göstərmişlər. Məsələn, Arifiyə tənqidi münasibətilə seçilən Qınalızadə yazır ki, “Rum camaatı, xüsusən də sultanlar və hakimlər farsdilli şeiriyyatda mahir olmadıqları üçün ... Arifini farsca nəzmdə hünər sahibi olanların ən yaxşısı” zənn etmişdilər (14). Lakin təzkirəçi şairin farsca şeirdə səviyyəsinin bir o qədər də yüksək olmadığını bildirərək, onu mədh edənlərin iddiasını “qəribə hadisə və əcaib vəqie” adlandırır. Əgər Arifi şirazlı bir fars olsa idi, türk təzkirəçisi onun fars dili bilgilərini şübhə altına almağa cəsarət edə bilməzdi.

Digər tərəfdən, Arifi Ruma gəldikdən sonra Osmanlı dövlət ərkanından Süleyman paşanın “türki şeir deməyə dəxi qadirmisən?” sualına cavab olaraq, adı çəkilən paşanın Hindistana səyahətinə dair türkcə iki min beytdən ibarət bir məsnəvi yazıb, paşaya təqdim etmişdi.

Beləliklə, təzkirələrdəki məlumatlardan çıxış edərək, Arifinin atasının və ya özünün Şirvanda Əlqas mirzəyə xidmət etdiklərini və daha sonra siyasi təlatümlər üzündən buradan İstanbula köçdüklərini söyləyə bilərik. Arifi hər iki tərəfdən azərbaycanlıdır. O, ata xətti ilə Şirvana bağlıdır, anası isə bərdəlidir.

Arifi Çələbi atası ilə birlikdə İstanbula gəlmiş, yazdığı qəsidələr sayəsində Qanuni Sultan Süleymanla tanış olmaq fürsəti əldə etmişdir. Sultan Süleyman tərəfindən Arif Çələbiyə “Şahnamə” yazmaq tapşırılmışdır.

Bir qurum və tarix yazma ənənəsi olaraq Şahnaməçilik ilk dəfə Fəthullah Arifi Çələbinin Sultan Süleyman tərəfindən şahnaməçi olaraq bu məqama təyin olunması ilə başlayıb, IV Murada qədər fasiləsiz davam etmişdir (9, 4).

25 akça müqabilində “Şahnamə” yazmağa başlayan Arif Çələbi əsərin 20-30 min beytini tamamlayınca, şairə 70 akça verilmiş, əsərinə miniatürlər çəkilməsi üçün «nəqqaşxana» qurulmuş və burada işləmək üçün nəqqaşlar təyin olunmuşdur.

Arifi h.966/1558-ci ildə Misirə getmiş və üç il sonra, 1561-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Arifi həm türk, həm də fars dilində şeirlər yazmışdır. Şeirlərində şairanə xəyallar tərənnüm olunsada, onun əsl şairliyi cihadları və fəthləri nəzm edən Şahnaməçilikdir. Şairlikdə, bədii sənətlərdə ustalığı çoxdur (21, 8).

Əhdi və Aşiq Çələbi təzkirələrində Arifinin yaradıcılığı haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Təzkirəçilər şairin yaradıcılığı haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, öz münasibətlərini bildirmişlər.

Əhdi “Gülşəni-şüəra”da Arifinin şairlər və yoldaşları tərəfindən bəyənildiyini, şeirdə mahir olduğunu təmtəraqlı cümlələrlə təqdim edir: “Kamal-i mərifətlə məruf əl-haqq ol arif-i dövr-i zaman və kaşif-i əsrar-i nihan elm ü heyət ü həndəsədə bi-misal ü bi-həmta, vadi-yi süxəndə arif-i müşkil-guşa və zat-i şərifi ənvə-yi məlumatla arəstə və ünsür-i ülumla pirastə və diqqət-i təbi paki qayətdə xub u mərgub idi” (2, 412).

Təzkirəçi Arifinin əvvəlki dövr şairlərinin və müasirlərinin qəsidələrinə nəzirələr yazdığını, müəmma və lüğəzləri açdığını qeyd edir (2, 412). Əhdi Arifinin “Xəmsə” müəllifi olduğunu bildirir. Arifinin bütün əsərləri günümüzə çatmasada və bu məlumatın doğru olub, olmadığını bilməsək də, “Şahmaneyi Al-i Osman” əsərinin altmış min beyt olduğunu nəzərə alsaq, bu ifadənin doğruluğuna inanmaq olar.

Əhdi Arifinin yüz min beyt “Şahnamə” yazdığını, gündə beş yüz beyt deməyə qadir olduğunu, lakin yazıya alınması mümkün olmadığı üçün gündə iki yüz beytlə kifayətləndiyini, fəqət bu dəyərli əsərə qısqanlıqdan müxtəlif münasibətlərin olduğunu yazır.

Aşiq Çələbi isə təzkirəsində Arifinin sənətini uzun izafətli cümlələrlə tərif edir. Təzkirəçi onun yalnız şair olmadığını, həm də bütün elmlərdə qüdrətli olduğunu yazır. Daha sonra bəzilərinin ona paxıllıq etdiklərinin və sultana əsər haqqında müxtəlif sözlər deyildiyini bildirir. Təzkirəçi onların arasında nəqqaşbaşı Şahqulu və əcəmli Naminin adını çəkir: “...amma əhli bilirdü ki, kimi Nami-yi bədnamun saxtası və kimi Şahqulunun rəng ü nəqş-i pərdaxtəsi idi” (5).

Qınalızadə təzkirəsində də müəllifin Arifiyə münasibətinin birmənalı olmadığı duyulur. Təzkirəçi Arifinin Sultan Süleymanın Şahnaməçisi olduğunu və bu bəhanə ilə sultana yaxınlaşdığını bildirir. Dövlət səviyyəli məmurların fars dilində qələmə alınmış şeiri yaxşı bilmədiklərindən Arifini bilikli saydıqlarını, yüksək qiymətləndirdiklərini də təzkirədən öyrənirik. Qınalızadə Arifinin şeirlərindən başqa təsviri incəsənət sahəsində bacarığının olduğunu qeyd edir. Belə ki, Arifi tayı-bərabəri olmayan bir gözəlin şəklin çəkər və hər bir üzvündə özünün və ya başqalarının misralarını yazardı (14, 28).

XVI əsr təzkirə müəllifi Bəyani Arifinin təsviri incəsənətdəki bu qabiliyyətini başqa bir şəkildə təqdim edir: “Məzburun şeirindən qeyri qəraib ixtiraları var idi. Bir məhəbbət, yaxud bir fərəs şəklinin təsvir edüb, əzasında hərflər şəklin göstərüb, cümləsindən bir beyt ixrac edər” (7, 161).

Aşıq Çələbi “Məşairü-ş-şüəra”sında yazır: “Xətt-i divanidə hüsn-i xətt və lütf-i inşa dəstur-i səlatin-i Əcəm üzrə ayin-i qəvanin-i yarlıq-i mütdə arif-i əbül-məarif kimsənə idi” (5, 1025).

Aşıq Çələbi təzkirəsində Arifinin “Şahnamə” yazması məsələsinə toxunur: “Mənzur-i ənzar-i padişah-i binəzir və sikkə-yi hüsn-i qəbulları ilə surət-pəzir olduqda, ibtida yigirmi beş akça üləfə olub xane-yi əməli dəst-i nəvaziş-i padişahi ilə məmur oldu və kəndi «Şahnamə» təhrində nəzm-i «Təvərix-i Al-i Osman»la məmur oldu, qüvvəti bazuya və kaman-i səyi güş-i arzuya gətürüb, ibtida zühur-i Osmaniyandan mübaşirət idüb, didüginə cəstə-cəstə, bəlkə dəstə-dəstə gül kimi nisar-i məclis-i şahi itdükdə haqqında etiqad-i padişahi ziyadə oldu və islah-ı əltəf-i padişahi ilə fəruğ-i şəm-i şeir-i ziyadə oldu. Nəzminə hüsn-i qəbulla tələqqi buyurdılar və müttəsil silələrinə vəsil və cəizələrinə faiz olub üləfəsinə dəxi tələqqi eylədilər. Kitab iyirmi otuz min olduqda katiblər və nəqqaşlar təyin itdilər və başqa karxanələr bina idüb, vəzaif ü rəvatib təbyin itdilər. Üləfəsi tədriclə yetmiş oldu və yanınca neçə bəxşişü bəxşayış oldu. İttam-ı kitab idüb, rikaib-i padişaha ithaf eylədi, hər kim gördi isə insaf eylədi” (5, 1026).

T.Yazıcı Arif Çələbinin indiyə kimi Osmanlılar haqqında fars dilində «Şahnamə» yazan yeganə şair olduğunu qeyd edir (22, 372). Daha əvvəl bu iş Fateh Sultan Mehmed tərəfindən Şəhdiyə tapşırılmış, ancaq şair vəfat etdiyindən əsər yarımçıq (cəmi 4000 beyt) qalmışdır.

Arifinin beş cildə olan və nəfis miniatürlərlə bəzədilən «Şahname-yi Al-i Osman» adlı bu əsərinin birinci cildi peyğəmbərlərə, ikinci cildi İslamın yaranmasına, üçüncü cild qədim türk dövlətləri və Səlcuqlara, dördüncü cild Osmanlı dövlətinin quruluşuna, beşinci cild isə Qanuni dövrünün bir qisminə (1520-1555) ayrılmışdır.

Əsərdən günümüzdə birinci və beşinci cildlər tam şəkildə çatmışdır. İkinci və dördüncü cildlərin sonu naqisdir və bir neçə minyatürü qalmışdır. Üçüncü cild isə dövrümüzə çatmamışdır.

60 000 beytdən ibarət olduğu qeyd olunan «Şahnamə»nin ən böyük hissəsi (təqribən 36 000 beyt) «Süleymanname» adını daşıyan beşinci cildi təşkil etməkdədir. On beş sətirde dörd sütunda yazılmış və altmış doqquz miniatürü olan bu əsər Topqapı Sarayı Muzeyində (Hazine № 1517) mühafizə olunmaqdadır¹. Əsər azərbaycanlı bir katib - Əli Əmir bəy Şirvaninin xətti ilə yazılmış və 1558-ci ildə tamamlanmışdır. “Süleymanname”də müxtəlif nəqqaşlar

¹ Atıl E. Süleymanname, The Illustrated History of Süleyman the Magnificent (Süleymanname, Muhtesem Süleyman'ın Resimli Tarihi), National Gallery of Art, Washington, Harry N. Abrams, Inc. Publishers, New York, 1986, 271 p.; S.Adıgüzel F. Arifinin «Süleymanname»sindəki minyatürlerde saltanata ilişkin simgeler. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü. Doktora Tezi. 2007.

tərəfindən çəkilməmiş 69 miniatür yer almışdır. Bu minyatürlərdə Sultan Süleymanın sarayda və saraydan kənar həyatı, zəfərləri, onun elçiləri qəbul etməsi kimi hadisələr əks olunmuşdur.

Əsər bir nüsxədə hazırlanmışdır. Əlyazma Qanuni Sultan Süleymanın şəxsi kitabxanası üçün nəzərdə tutulmuş və heç bir zaman geniş çevrəyə yayılmaq üçün çoxaldılmamışdır (6, 239). Beləliklə, “Süleymannamə”nin Qanuni-nin nəzarəti altında yazıldığını söyləmək mümkündür.

Türkiyəli tədqiqatçı Esin Atıl “Süleymannamə, The Illustrated History of Süleyman the Magnificent” (“Süleymannamə” Möhtəşəm Süleymanın rəsimli tarixi) sərlövhəli tədqiqatında Qanuni Sultan Süleyman dövrü, şahnaməçilik qurumu və “Süleymannamə”nin beşinci cildi haqqında məlumat vermişdir. Burada əsərdə verilmiş 69 miniatür və minyatürlərin mövzusu açıqlanmışdır (6).

Əsəri bölüm-bölüm yazaraq hökmdara təqdim edən Arifi, sarayda çalışan digər azərbaycanlılar Əflatun Şirvani və nəqqaşbaşı Şahqulu tərəfindən qısqanılmış və hökmdara pis şair kimi təqdim edilmişdirsə də, bunun bir nəticəsi olmamışdır. Çünki Aşiq Çələbinin də qeyd etdiyi kimi, bu 60 min beytin 10 min hətta 20 min beyti pis olsa da, qalan 50 min və ya 40 min beyti Arifinin dəyərli sənətkar olduğunu isbat edir.

Arifinin “Vəqayi-yi Sultan Bayəzid məə Səlim xan” adlı əsəri də vardır. Əsər 20 şaban 966 / 28 may 1559-cu ildə II Səlim ilə qardaşı Bəyazid arasındakı savaştan bəhs edir. Bu əsərin iki nüsxəsi Türkiyə kitabxanalarında mühafizə olunmaqdadır. Bunlardan biri Ankara Universiteti dil və tarix-coğrafiya fakültəsi kitabxanasında Müzəffər Ozak kolleksiyasında 84 şifrəsi ilə saxlanılmaqdadır. İkinci nüsxəsi isə Topqapı Sarayı Muzeyi Kitabxanasında 1540 şifrəsi altında mühafizə olunur (9).

Şairin “Fütühat-i Cəmilə” adlı başqa bir əsəri vəzir Sokullu Mehmed və Əhməd paşanın 1543-cü il Peç, 1551-ci il Lipva, 1552-ci il Tımışvar və Əgri qalalarının fəthi və mühasirəsindən bəhs edir. Əsərdə Arifinin adı qeyd olunmamışdır. T.Yazıcı kitabın mövzusunun “Süleymannamə”nin müvafiq bölümü ilə bənzərliyi və bu əsərə də «Süleymannamə»ni bəzəyən Əbu Turab əl-Həsən əl-Hüseyni tərəfindən miniatür çəkilməsi kimi faktları gətirərək, “Fütühat-i Cəmilə”nin Arifiyə aid olması xüsusunda heç bir şübhəyə yer qalmadığını yazır (22, 372). Bu əsərin yeganə nüsxəsi Topqapı Sarayı Muzeyində (Xəzinə 1592) saxlanır (10, 20).

Arifinin haqlarında bəhs olunan bu əsərlərindən başqa, Aşiq Çələbiyə görə, Xaqaninin qəsidəsinə nəzirəsi, “Sənəmül-xəyal” və “Fərəsül-xəyal” adlı iki mənzuməsi və müəmmaya dair “Risələ fil-müəmma” adlı bir əsəri vardır. Bu əsərlərin hamısı fars dilində qələmə alınmışdır və günümüzə çatmamışdır.

Almanya Milli Kitabxanasında Arif Çələbinin indiyə kimi adı çəkilməyən əsərinin – “Cəvahirül-məarif və zəvahirül-əvarif” adlı əsəri mühafizə olunmaqdadır. Ms.or.oct. 2609 şifrəsi ilə mühafizə olunan əsərin həcmi 100 vərəq, sətir sayı 15, ölçüsü 205x145 (140x80 mm)dir. Əlyazma nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Əsər türk dilində qələmə alınmışdır.

Arifi, Qanuni dövrü komandanlarından Xadim Süleyman Paşanın Hind səfərini əks etdirən 2 000 beytlik türk dilində bir əsər də qələmə aldığı təzkirələrdə qeyd olunsa da, dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdır.

Aşiq Çələbi “Məşairüš-şüəra” adlı təzkirəsində Arifinin farsca bir qəzəl, bir rübai və bir beytini nümunə vermişdir. Bundan başqa əsərdə Arifinin Azərbaycanca bir qəzəli də yer almışdır:

Bir müəmma durur iki qaşun,
Ki çıxar andan ismi nəqqaşun.

Aşırı sərqidün rüx-i yarə,
Məgər, ey zülf, ikidür başun.

Ay əfəndüm, hilal kimdür kim,
Gözün üstə var diyə qaşun.

Səni çox yaşlı anlarum ey göz,
Mərdüm içində saklama yaşun.

Tən idüb alma ağzuna camı,
Ki degül zahida sənün aşun.

Nur-i xurşidə hiç irəmi zaval,
Didəsi görməz isə xüffaşun.

Götürəldən tabanını Məcnun,
Gəlmədi, Arifa, ayaqdaşun.

“Gülşəni-şüəra”da Arifinin türkcə bir qəzəlinə rast gəlirik.

Gəldi hüsnün gülşəninə bir xə-t-i gül-bu dəxi,
Başuma ruz-i əzəldə yazuyımuş bu dəxi.

De xə-t-i reyhanını yaquta anmasun bizə,
Kim anun üstinə gəldi şimdi bir yazu dəxi.

Gəldi uş dilbər səgi sən çəkmə zəhmət ey rəqib,
Kim yetişdi damənüm almağa bir ulu dəxi.

Qamətün bir sərvdür kim ola anun barı gül,
Xoş əcəb olaydı gər verseydi şəftalu dəxi.

Arifi yetməzmi qəmzən oxları qətl etməyə,
Kim qurubdur yaylar hər guşədə əbru dəxi.

Əhdi Arifinin bu qəzəlinə nəzirə də yazmış və bu nəzirəni təzkirəsində vermişdir:

Nafə xəttündən nümunə səbze-yi dil-cu dəxi,
Gül gibi dağın yakıpdur lale-yi xod-ru dəxi.

Görməyə didar-i pakün eşq-i şeyda gibi
Hər yana yilər səba hər su rəvandur su dəxi.

Qaşların sərgəştəsi şəhr içrə ancaq meh degül,
Kuh-i səhrada gözün divanəsi ahu dəxi.

Gənc-i hüsnün üzrə əjdər zülf yetməzmi şəha,
Haldən nazir kodun bir bənde-yi hindu dəxi.

İtlərin səffində bin kəz gərçi gördün Əhdiyi,
Dimədən bir kəz sər-i kuyumda kimdür bu dəxi.

XVI əsrdə qələmə alınmış Osmanlı təzkirələri Türkiyəyə müxtəlif səbəblərlə mühacirət etmiş Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının, eləcə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qeyd olunan bölümünü araşdırmaq üçün mühüm qaynaqlardandır. Məhz bu qaynaqların köməyi ilə Osmanlı sarayında yetərincə hörmət qazanmış və Türkiyədə Sultan Süleyman tərəfindən ilk şahnaməçi təyin olunmuş Arifinin həyat və yaradıcılığına işıq salmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgüzel F. Arifinin «Süleymanname»sindəki minyatürlerde saltanata ilişkin simgeler. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü. Doktora Tezi. 2007, 230 s.
2. Əhdi. Gülşen-i Şu'arası (inceleme-tenkitli metin) / haz.: S. Solmaz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2005. 9+626 s.
3. Əhdi Bağdatlı. Gülşen-i Şuara / haz.: S. Solmaz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009, 317 s. (e-kitap).
4. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncləş, 1958, 311 s.
5. Aşık Çelebi Meşa'irü's-Şu'ara / haz.: F. Kılıç. 3 cildə, III c. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, 1739 s.
6. Atıl E. Süleymanname, The Illustrated History of Süleyman the Magnificent, National Gallery of Art, Washington, Harry N. Abrams, Inc. Publishers. New York, 1986, 271 p.
7. Beyani Mustafa bin Carullah. Tezkiretü's-Şu'ara / haz.: İ. Kutluk. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997, 93+355 s.
8. Beyani Mustafa bin Carullah. Tezkiretü's-Şu'ara / haz.: A. Eyduran. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008, 34+245 (e-kitap).
9. Çelik A.F. Fethullah Arifi Çelebinin "Şahname-i Al-i Osman"ından Süleymanname. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora tezi. Ankara: 2009, 1249 s.

10. Ebrahimi D. Arifi Fetullah Çelebi ve «Futuhât-i cemile»sinin tenkidli metni. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 1991, 130 s.
11. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 342 s.
12. İpekten H., İsen M., Toparlı R., Okçu N. Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 579 s.
13. İsen M. Tezkireden biyografiye. İstanbul: Kapı yayınları, 2010, 361 s.
14. Kınalızade Hasan Çelebi. Tezkiretü'ş-Şu'arâ (inceleme-tenkitli metin) / haz. A. Eydurân. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009, 55+464+455 s. (e-kitap).
15. Kurnaz C. Türkiye – Orta Asya edebi ilişkileri. Ankara: Akçağ, 1999, 286 s.
16. Latifi. Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ / haz.: R. Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2002, IX+920 s.
17. Musalı V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri. Bakı: Nurlan, 2009, 369 s.
18. Musayeva A. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili «Firqətnaməsi». Bakı: Elm, 2007, 284 s.
19. Sehi Bey. Heşt Bihişt / haz.: M. İsen. İstanbul: Tercüman, 1980, 271 s.
20. Storey C.A., Bregel Y.E. Persidskaya literatura: bio-bibliografiçeskiy obzor v tryox çastyax, çast II. Moskva: Qlavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, 1972, 1314 s.
21. Sürəyya M. Sicill-i Osmani, c. IV. İstanbul, 1308, 341 s.
22. Yazıcı T. Arifi Fetullah Çelebi. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3 cildde, III c. İstanbul, 1991, s. 372.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА-ИММИГРАНТА АРИФИ В ОСМАНСКИХ ТЕЗКИРАХ

В.А.МУСАЛЫ

РЕЗЮМЕ

Фатуллах Арифидин из азербайджанских поэтов, переехавших в Османскую Империю в XVI веке и внесших огромный вклад в османскую культуру своими произведениями. Он является автором «Шахнаме-и Али-Осман», написанным по заказу султана Сулеймана. В статье прослеживается жизнь и творчество Арифидина на основе османских тезкирах.

Ключевые слова: иммигрант, Азербайджан, Арифидин, поэт, тезкире

LIFE AND CREATIVITY OF AZERBAIJANI POET-EMIGRANT ARIFY IN OTTOMAN MEMOIRS

V.A.MUSALI

SUMMARY

Fathullah Arify is one of the Azerbaijan poets who moved to Ottoman empire in the XVI century and made a valuable contribution to the Ottoman culture with his works. He is the author of «Shahname-i Al-i Osman», written by the request of Sultan Souleyman. The article deals with Arify's life and creativity on the basis of Ottoman memoirs.

Key words: the immigrant, Azerbaijan, Arify, the poet, memoir